

TEGDÉS ÁGNES

A NEMZETISÉGI ELV AZ OLASZ KÖZGONDOLKODÁSBAN A 19. SZÁZADBAN

Tanulmányom témája a nemzetiségi elv megjelenése és fejlődése a 19. századi Olaszországban. Ahhoz, hogy megértsük a nemzetiségi elv fogalmát és e fogalom középpontba állítását – majd, mint láthatjuk a nemzetközi magánjogban Pasquale Stanislao Mancini munkásságában is – fontosnak tartom, hogy sorra vegyük az előzményeket, illetve elhelyezzük időben és térben az általam vizsgált témát. Ennek alapján tehát tanulmányom első részében röviden ismertetem, hogy mit is nevezünk olasz jogi iskolának, hogyan illeszkedik ide Mancini, illetve mik voltak az iskola legmeghatározóbb tanai, elvei, melyek az utókorra is jelentős hatást gyakoroltak. A tanulmány középpontjában az olasz jogi iskola jeles képviselője, Pasquale Stanislao Mancini munkássága és fő műve, a *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti* [...] áll. Végezetül pedig ismertetni és elemezni fogom művének és munkásságának utóéletét.

Tanulmányom első számú forrása tehát Mancini 1851-ben Torinóban elhangzott székfoglaló beszéde, a *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti*. A hazai szakirodalom az általam vizsgált témában meglehetősen hiányos, az olasz jogi iskolára és Mancini fő művére igen kevés figyelmet fordítottak. Magyar nyelven nem található szakirodalom, forrás. Céлом, hogy ezt a hiányosságot valamelyest pótoljam, és bebizonyítsam az olaszországi jogi iskola, ezen belül is Pasquale Stanislao Mancini jelentőségét, fontosságát e témakörben.

Az olasz jogi iskola

A nemzetközi magánjog kialakulásában játszott meghatározó szerepet az úgynevezett olasz iskola. Ennek az iskolának volt egyik kiemelkedő és meghatározó alakja Pasquale Stanislao Mancini. Az olasz tudós-politikust tekinthetjük e nemzetközi magánjogi iskola megalapítójának. 1851-ben leelőször ő jelentette ki azt, hogy a nemzetközi közjogot a nemzetekre kell építeni, s nem az államra. Ezzel kétségtelenül elismerte minden egyes nemzet függetlenséghez való jogát, és ezzel a tételével alapjaiban változtatta meg az addigi nézeteket.

A gondolatát továbbszöve Mancini kijelentette, hogy a nemzetiség magát az egyes személyt is meghatározza. Ezt a politikai követelést, valamint nemzetközi közjogi tételt fogadta el és dolgozta ki elméletben a nemzetközi magánjog olasz iskolája, mely elsősorban Olaszországban és Franciaországban tett szert jelentős befolyásra. Alaptézise értelmében a személyekre irányadó jogot az állampolgárság alapján kell meghatározni, nem pedig a lakóhely szerint.

A nemzeti gondolat ebben az időszakban, vagyis a 19. században egyre erősebben érezte jelenlétét. Köszönhető ez elsősorban a francia felvilágosodásnak, a Montesquieu által megfogalmazott eszméknek, illetve a nemzetállamok kialakulásának. Erről tesz tanúbizonyságot a napóleoni Code Civil: Art. 3. (3) „A személy jogállására és képességére vonatkozó törvények a franciákra akkor is vonatkoznak, ha külföldön tartózkodnak.”¹

Az állampolgárság elvét mégis az olasz iskola tette meghatározóvá és emelte a nemzetközi közjog vizsgálódásainak középpontjába. Ennek hatására Európa országainak többsége, így Magyarország is, az állampolgárság jogát fogadta el a személy jogállására irányadó jogként.

„Az állampolgárságnak mint a személyek jogállásánál irányadó kapcsoló elvnek az elterjesztésén kívül a Mancini tanaiból kiinduló olasz iskola elsősorban a szerződő felek jogválasztási jogának mint a modern kollíziós magánjog egyik fontos elvének kidolgozásával szerzett magának maradandó érdemeket.”²

Érdekes megvizsgálni azt is, hogy vajon mi befolyásolta Mancinit, kik és milyen események voltak hatással az olasz jogi iskola legkiemelkedőbb alakjára? Elsősorban Machiavelli munkásságát, főleg a *Fejedelem* és az *Értekezések (Discorsi)* című műveit kell megemlíteni. Az olasz író, filozófus és politikus „nyíltan követelte a nemzeti egységet és függetlenséget, az egyház világi hatalmában jelölve meg ennek akadályát”.³ Kora Itáliájának legfőbb problémáját abban látta, hogy nincs nemzeti egység. Mély benyomást gyakoroltak Pasquale Stanislao Mancinire az 1848–1849-es itáliai események is. Giambattista Vico⁴ és Giuseppe Mazzini⁵ nézetei erősen hatottak Mancini nemzetkonceptiójának kialakítására. Továbbá Pietro Giannone öt, ki nem adott kézírata, melyet később Mancini maga írt át és adatott ki *Pietro Giannone kiadatlan művei* címmel. Giannone gyakorolta Mancinire a legnagyobb hatást, legfőképpen az állam–egyház viszonyának kérdéskörében.

A nemzet és nemzetiség fogalmai

Mielőtt elkezdenénk vizsgálni Pasquale Stanislao Mancini nemzetiségielv-értelmezését, szeretném röviden ismertetni magának a nemzetnek a fogalmát, illetve megmutatni azt, miért is olyan bonyolult és összetett dolog ennek értelmezése.

Etimológiai szempontból a nemzet szó eredete a középkorra vezethető vissza. A latin eredetű *natio, nasci* – születni, származni – igéből eredeztethető, mely az egy uralkodó alá tartozó, földbirtokkal rendelkező, fegyverfogaásra jogosult, kollektív jogokkal rendelkező nemesemberek összességét jelentette.

A modern nemzet fogalma a francia forradalom hatására alakult ki. Ekkor ugyanis minden Franciaországban, a francia állam területén élő embert a köztársaság azonos jogokkal rendelkező tagjának, franciának tekintettek az etnikai hovatarozás és az anyanyelv kritériumát figyelmen kívül hagyva.

Magát a nemzetet azonban sokkal nehezebb definiálni, mint az államot. Manapság magától értetődőnek tűnik a nemzetállamok létezése, pedig nem mindig volt így, ezt a történelem maga is bizonyítja. Még nehezebb elképzelni azt, hogy valakinek ne legyen nemzete. Az embernek ugyanis „szüksége van nemzetiségre, mint ahogy orrának és két fülének is lennie kell”. Ám mégis előfordulhat az, hogy ez az ismérv hiányzik, mely csakis valamilyen *katasztrófa* eredménye lehet, s maga a hiánya is az.⁶

Mancini nemzetiségi elve

Mancini fő műve a *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti* címet viseli, és 1851. január 22-én hangzott el első ízben, székfoglaló beszédeként a torinói egyetemen. A nemzetéről alkotott véleménye és a főbb gondolatmenet a következőképpen foglalható össze. Értelmezésében a nemzet egy szükséges és eredeti alany, melyet sosem teremtettek, sosem volt kezdete és sosem lesz vége. A nemzetek egy természetes és szükséges dimenziót teremtenek meg az emberiség történetében, melyben az egyes nemzetek életképessége a szabadságuktól és a függetlenségüktől függ. A nemzet nem az emberek közötti megállapodással jött létre (szerződéselmélet). A nemzet mindig is létezett, még ha csak az emberi tudat szintjén is. A nemzet egy szükséges komponens, melyre az embereknek szükségük van.

Mancini szerint, ha igaz az, hogy a nemzet az emberek választásától függetlenül létezik, akkor az is igaz, hogy egy történelmi szempontból élő és dinamikus nemzetnek szüksége van törvényekre és kormányzatra. Csak az emberek képesek arra, hogy törvényeket alkossanak és intézményeket teremtsenek a nemzet számára, elfogadva ezzel a politikai test szuverenitását. A nemzet a természetben létezik, de mint mozdulatlan, holt, élettelen test. Éppen ezért van szüksége törvényekre és intézményekre. A törvények a nemzet hangját képviselik, az intézmények pedig a nemzet végtagjai.

Az ember nem teremti és nem is rombolhatja le a nemzetet, de csakis az emberi beavatkozásoknak köszönhetően képes a nemzet ellátni önmagát törvényekkel és a működéséhez szükséges intézményekkel azért, hogy dinamikus alanyként érvényesülni tudjon. Mancini számára a nemzet nem csupán

egy történelmi és természeti komplexum, összesség, hanem egy politikai test, amely birtokolja a kormányt, a jogi akaratot és a saját törvényeit. Az egység és a függetlenség elnyerése nélkül, melyet az államon keresztül valósít meg, fennáll a veszélye annak, hogy a nemzet egy élettelen test maradjon csupán, egy kiirthatatlan, elpusztíthatatlan természeti valóság, de történelmi életerő nélkül.

Mancini értekezése elején felhívja a figyelmet arra, hogy egészen addig a nemzettel mint elvvel egyik tudományág sem foglalkozott részletesen, elhanyagolt téma maradt a vizsgálódások során; csupán másodlagos szerep jutott neki. A nemzet eszméje, gondolata, akármelyik kort is vizsgáljuk, legyen szó akár korábbi évszázadokról, vagy akár Pasquale Stanislao Mancini koráról, mindig is egy „homályos törekvés állapotában” maradt, mint akár egyfajta „nemes vágy, egy misztikus szenvedély, költői érzés, az ártatlan tudás ösztönös mozgása”.⁷

A szerző szükségét érzi az addigi elméletekkel, tanokkal szemben egy sokkal magasabb törvény, egy sokkal konkrétabb elv és eszmerendszer bevezetésének.

(Az ókori görögök) Mancini először is történelmi szempontból közelíti meg a nemzetet. Sorra veszi egészen az ókori görögöktől saját koráig a nemzet alakulását, fejlődését. Az ókori görögöknél az *idegen (straniero)* és a *barbár (barbaro)* szó egymás szinonimái voltak, nem tettek a kettő között különbséget. Mindenki, aki idegen volt, az egyben barbárnak is számított és fordítva.

Mancini igyekszik állításait az ókor nagy szerzőinek szavaival alátámasztani. Arisztotelészt idézve: egyes nemzetek eleve a domináns vezető szerepre születtek, míg mások szolganemzetnek, elnyomottaknak, alattvalóknak. Thuküdidész szintén egyértelműen kijelentette, hogy a görög demokrácia az összes államforma közül a legjobb és legtökéletesebb.

(A kereszténység) A kereszténység megszületése és elterjedése mindenképpen váltást hozott a nemzet kérdésében. A kereszténység alaptétele a testvériség és az egyenlőség a különböző emberek, így a különböző népek és nemzetek között is. Ez az eszme pedig nagy hatást gyakorolt nemcsak a szociális élet összes szférájára, hanem a magán- és közjogra is, a nemzetközi kapcsolatokra, továbbá éreztette hatását még sok évszázaddal később is. A pápai prédikációk, a különböző egyházi iratok, az ökumenikus zsinatok mind fontos eszközei voltak később a keresztény államok között kialakult és elismert egyetemes nemzetközi jognak.

(Itália) Olaszország esetében, mely számos tudomány bölcsője, a nemzet kialakulásának a keresztény eszmék hatásán kívül más befolyásolója is volt: a gazdaság és a politika.

A gazdaságot tekintve elég a nagy kikötővárosokra gondolni: Amalfi, Trani, Szicília nagy kikötői, Pisa, Genova vagy éppen Velence. Ezek a városok aktív kereskedelmet folytattak más nemzetekkel. Ennek köszönhetően e városok voltak a megalkotói az első tengerészeti és ipari törvényeknek, jogszabályoknak. Az általuk megalkotott szabályok pedig a későbbi kereskedelmi kódexek és egyezmények alapjául szolgáltak a modern Európa számára.

A politikai szempontokat sorra véve elegendő a cézárokról gondolni. Hiszen mindaz az antik római tudás, bölcsesség ekkor született, ami az összes többi civil nemzet számára később is iránymutató lett. Itáliában jöttek létre legelőször a legstabilabb szabályok a föderációk együttműködésével kapcsolatosan, a háború és béke kérdésével kapcsolatban, a megtorlással kapcsolatban, továbbá az alkotmánnyal és a különböző természetű törvényekkel kapcsolatban. Ezek, mint ahogyan azt Mancini írja, egytől egyig a későbbi nemzetközi magánjog alapját képezik.⁸

A nemzet meghatározó elemei

Pasquale Stanislao Mancini azt mondja, hogy az emberi kapcsolatokban két örök természeti törvény van: család (*famiglia*) és nemzet (*nazione*). Mindkét törvény a természet gyermeke, s mindenhová elkísérik az embert. Ezek azok a törvények, melyek szent gyökerekkel rendelkeznek.

A nemzet maga a történelem folyamán először a családot jelentette, mely később kiszélesedett az utódok és a különböző generációk vagy éppen a különböző családok között kötött szövetségek által. Egy dolog biztos: a nemzet sok átalakuláson ment keresztül az idők során, kezdve a német-germán klánoktól, a tatár törzseken át, egészen a *pompás civilizált társadalmakig*.⁹

Láthatjuk tehát, hogy nemcsak időben, de térben is elég széles határok között mozog a nemzet és annak fejlődése, változása és átalakulása. Minek voltak köszönhetőek ezek a változások? Mancini két csoportba osztja az okokat. Egyrészt vannak azok a befolyásoló tényezők, melyek az idő és a tér függvényei. Ilyenek például a különböző háborúk, balesetek és külső hatások. A másik csoportba azonban azok az elemek sorolhatóak, melyek a tér és az idő végtelenségétől függetlenül állandóak a nemzet vizsgálata során. Ezek pedig a következők: terület (*regione*); faj (*razza*); nyelv (*lingua*); hagyományok, illetve szokások (*costumanze*); történelem (*storia*); törvények (*leggi*); vallások (*religioni*).

A különböző nemzetek egyedisége, egyénisége a fent említett tulajdonságok alapján jól elkülöníthető, szoros köteléket képezve ezzel az egyazon nemzeten, társadalmon belül élők között.

Anthony D. Smith is különböző kategóriákat állapított meg, melyeket összevetve Mancini kategóriáival láthatjuk, hogy nagyjából megegyeznek egymással. Íme Smith rendszerezése:

- közös történelmi terület, haza: ez Smith értelmezésében nem csupán a földrajzilag jól elkülöníthető terület, hanem egy olyan földrész, melyet átszó a múlt szégyene és dicsfénye, s így válik belőle *haza*;
- közös mítoszok és történelmi emlékek: mítoszok és rítusok, melyben a múlt a jelen részévé válik, leíró és előíró jelleggel bír;
- széles kört összekötő, nyilvános kultúra, mely előfeltétele a nemzeti közösségi érzésnek, mivel az egymással való interakciókhoz közös alapot biztosítanak;
- azonos jogok és kötelességek ugyanolyan funkcióval bírnak, mint a közös kultúra;
- közös, egységes gazdaság szintén a közös kultúrához és az azonos jogokhoz hasonlítható szerepkörrel bír;
- nemzeti érzés, kötődés a nemzethez;
- a nemzet mint vonatkozási keret.¹⁰

Vizsgáljuk most meg egyesével a Pasquale Stanislao Mancini által meghatározott jellemzőket.

(*Terület*) Elsősorban a földrajzi megkülönböztetést kell a terület (*regione*) alatt érteni. Ez a legkézzelfoghatóbb és leginkább egyértelmű módja a különböző nemzetek elhatárolásának és megkülönböztetésének. Itt a pusztán fizikai tényezők szabnak határt egy-egy nemzetnek, úgymint egy hegyvidék, a sivatag vagy akár az óceánok, a folyók és a tavak. Ezek a természeti tényezők mind meghatározzák és befolyásolják egy nemzet fejlődését és annak határait.

Ide sorolhatjuk még a területi diverzitást és a hőmérsékleti, éghajlati különbségeket: a folyamatos fizikai hatások mind módosítják egy nemzet *érzékenységi fokát, hajlamait, aktivitási erejét*, befolyással vannak azokra az eszközökre, melyekkel kordában tartják a természetet, illetve meghatározza saját szükségleteiket és azok kielégítésének készségét. Egy ország természeti adottságai befolyásolják azt, hogy egy nemzet milyen lesz, milyen életmódot fog folytatni, milyen irányba fog fejlődni és hogyan. Ezek alapján Mancini a következő nemzettípusokat különbözteti meg:

- léteznek vadásznemzetek, vagyis azok a nemzetiségek, akik sziklás hegyvidéken vagy vad erdőkben élnek (*popolo cacciatore*);
- a pásztornemzetek (*pastore*) azok a nemzetek, amelyek a terméketlen alföldeken és síkságokon élnek;
- vannak a mezőgazdasággal foglalkozó nemzetek, amelyek termékeny földeken, öntözött völgyekben telepedtek le (*vita agricola*);
- léteznek tengerparti népek is (*navigante*), akik főleg hajózással foglalkoznak;
- végül pedig, ahol a föld színe rejt, megtalálhatjuk az iparral foglalkozó (*industriale*) nemzeteket.¹¹

Ezek pedig kétségkívül hatást gyakorolnak a politikai és civilizációs folyamatok kialakulására és azok lefolyására az emberiség történetében. Mancini a következő példákat hozza tézisének alátámasztására: a keleti népeknél a nagy kiterjedésű területek miatt a kommunikáció lassúbb, így egy *mozdulatlan* civilizáció alakult ki. Az ókori görögöknél a természeti adottságok igen változatosak, ennek következménye, hogy maga a görög civilizáció is változatos, mozgalmas képet mutat. Folyamatos nyugtalanság jellemezte a görögöket, a szabadság keresése. A tengeri népek esetében pedig az óceán végtelensége és háborgása az embereket bátorrá és vállalkozó szelleművé edzette.

(Faj) A faj (*razza*) nem más, mint az eredet, a közös leszármazás és a vérkötelék kifejeződése. Ez az egyazon nemzethez való tartozás másik fundamentális eleme Mancini szerint. A nemzet, ahogyan az író kifejti, jobban meghatározza az egyes egyént, mint maga a családja.

Mancini utal Carl von Linné¹² rendszerelméletére, vagyis arra, hogy a svéd tudós rendszerbe foglalta a természeti világ dolgait. 1735-ben, Hollandiában adta ki Linné fő művét, a *Systema Naturae*, vagyis *A természet rendszere* című tudományos munkáját, melyben kifejti a természeti világ rendszerezését. Ez a rendszer hierarchikus, a fajokat nemzetségekbe, azokat rendekbe, a rendeket pedig osztályokba sorolta. A faj meghatározásával Linné megalapozta a modern biológiát. Mancini elismerően beszél a tudósról, véleménye szerint neki köszönhetően vált meghatározó témává az emberek faji eredetének meghatározása.

A különböző emberek és népcsoportok között markáns különbségeket lehet felfedezni, olyan specifikus megkülönböztető jegyeket, melyek alapján könnyen el lehet határolni egyik nemzetet a másiktól. Erre a legegyszerűbb példa a bőrszín: az, hogy valaki például fehér vagy fekete bőrszínű. Mancini azt mondja, hogy abban az esetben, ha egy adott földrajzi területen több népcsoport él együtt, akkor ott nem jöhet létre egy egységes nemzet, csakis abban az esetben, ha az egyik beleolvad a másikba, ám ez egy nagyon hosszú folyamat eredményeként jöhet csak létre. Ha az összeolvadás végbe is megy, akkor is egy kevert karakterjegyekkel rendelkező új nemzet születhet meg. Az európai népek közül példának a latin vagy az itáliai népeket lehetne felhozni, mely nemzetek története folyamán számos esetben volt keveredés megfigyelhető egyéb nemzetekkel. Az egyazon fajhoz való tartozás a legszorosabb kötelék. A közös leszármazástudat, a tény, hogy egy fajtól származnak, testvériszeretetet ébreszt az azonos nemzetiségű embereknél.

(Nyelv) A másik hasonló erősségű kötelék az ugyanazon nemzetiséghez tartozó emberek között: a nyelv. A nyelv mutatja meg leginkább – írja Mancini – egy nemzet „tehetségét, értelmét, zsenialitását és intellektuális állapotát”. A nyelvben visszatükröződik a nemzetek közti kapcsolat is. A nyelv egysége

megmutatkozik egy nemzet morális természetének egységén, és megalkotja domináns nézeteit, eszméit.¹³

A nyelv és a nemzet kapcsolatának vizsgálatára a későbbi években egész tudományág épült, melyet *nyelvi nacionalizmus*ként is szokás emlegetni. A 18–19. század fordulójától kezdve ugyanis már kevésbé a rend- és/vagy osztálybeli hovatartozás határozta meg az egyén társadalomban betöltött helyét. Ezt a pozíciót sokkal inkább a nemzet és a nemzeti hovatartozás jelöli ki.¹⁴

A nyelv és a nemzet viszonyának tárgyalásakor gyakran használják a nyelvi nacionalizmus kifejezést. Ezt arra alapozzák, hogy „a rendi nemzetfogalomban a herderi eredetű nyelvnemzeti koncepció hatására jelenik meg a nemzeti nyelv mint konstitutív elem”.¹⁵ Ezzel az állítással azonban lehet vitatkozni. A herderi felfogás szerint a nyelv és az abban létrejövő kulturális mintázat az uralkodó nemzetkonstituáló elv, azaz ahány nyelv, annyi nemzet.

Ebben az időszakban elterjedt az a tendencia, hogy a *társadalom*, mely egyre inkább egységesült és intézményesült Európa országaiban, és a *nemzet*, mely a kollektív identitás hordozója volt, egymást lefedve, kiegészítve működjön. Ennek megfelelően a francia alkotmány ezt az egybeesést arra a közös tudatra alapozza, hogy az egyének a nemzethez mint *állami-politikai alakulathoz* tartoznak. A német *Bildungsbürgertum* a nemzetet a „nyelvi-kulturális mintázatban való részesedésként gondolta el”.¹⁶

(*Hagyományok, történelem, törvények és vallások*) Mancini ezekről elég szűkszavúan nyilatkozik, csupán annyit fűz hozzájuk, hogy a fentebb tárgyalt tényezők egyenes következményei, ezekből alakultak ki. Annak ellenére hogy az olasz tudós-jogász nem fejt ki részletesebben a hagyományok, a történelem, a törvények és a vallások meghatározó szerepét az egy nemzetiséghez tartozó emberek körében, a későbbiekben sokan hivatkoznak ezen komponensekre, és állítják középpontba a nemzet vizsgálatakor.

Ezek a kategóriák (a hagyomány, a történelem, a vallás) közösségteremtő erővel bírnak, meghatározzák az egyazon nemzethez tartozó egyéneket. A közös történelem nemcsak a jelenben köti össze az embereket, hanem már a múltban is. Bizonyítéka ez annak, hogy az adott nemzet már régóta létező egység.

Fiamma celeste *mint közös nemzettudat*

Az idő múlásával mindinkább bebizonyosodik, hogy nincs két egyforma nemzet. Hiszen lehetséges az, hogy egy adott nemzetben valamit kívánatosnak, fontosnak, alapvetőnek tartanak, míg egy másik nemzet számára ugyanaz a dolog teljesen közömbös, akár haszontalan, s egy harmadik számára épp

ellenkezőleg, rossz vagy sértő dolgot jelent – mondja értekezésében Pasquale Stanislao Mancini.

A közös földterületen való együttélés, a közös nyelv megléte azonban még nem elegendőek ahhoz, hogy nemzetről beszéljünk, ennél többre van szükség. Ezek ugyanis élettelen tényezők, olyan dolgok, melyeket még nem érintett meg az *élet lehelete*. Mi tehát az a dolog, amely életet visz mindebbe? Mi az, ami életre kelti az élettelen komponenseket? Ez a valami nem más, mint a nemzettudat, mely „belülről épít, és kívülről nyilvánul meg”.¹⁷

Hiába ugyanis, ha csak az élettelen tényezők vannak jelen, attól még nem fog tudni kialakulni egy nemzet, a közös erkölcs, a közös gondolat, egy közös domináns elv, mely egyben- és összetartja a nemzet minden egyes tagját. Ez a spirituális elem, a közös nemzettudat tehát a legfontosabb, mely nélkül nem létezhet egy nemzet, csakis ezzel születhet meg. S ugyanakkor, ha ezt a közös tudatot elveszíti, akkor meghal: eltiporhatják és legyőzhetik a nemzetet. De ha megjelenik akár csak egy halvány sugara is a közös tudatnak, életre kel a nemzet. Mancini ezt a közös nemzettudatot *fiamma celesténe*k, vagyis *isteni tűznek* nevezi.¹⁸

Az eddigiek alapján tehát láthatjuk, hogy egy nemzetet azok az egyének alkotják, akik azonos földterületen élnek, ugyanolyan eredettel, gyökerekkel rendelkeznek, azonosak a szokásaik, közös hagyományokkal rendelkeznek, egy nyelvet beszélnek, az azonos életvitel formálta őket eggyé, és közös társadalmi tudással, valamint közös nemzettudattal rendelkeznek. A nemzet megőrzése a nemzet egyéneinek nemcsak joga, hanem egyenesen jogi kötelessége. Ez a közös nemzettudat pedig a modern nemzetállamok legfőbb támaszát képezi, hiszen „ez teremti meg az állam működéséhez szükséges érzelmi-gondolati alapot, az állam polgárai közötti kapcsolatot”.¹⁹

Továbbá az egyes egyének cselekvései és törekvései szükséges feltételei a nemzet megeremtésének és fenntartásának. Kiss Paszkál tanulmányában a nyelvhez hasonlítja a közös nemzettudatot, hiszen mint mondja, egy nyelv éppúgy kihal, ha nem használják azt, mint ahogyan a nemzet sem létezhet anélkül, hogy az emberek a gondolkodásukban ne használnák a közös nemzeti kategóriákat, ne lennének érzéseik a nemzettel kapcsolatban, és ne cselekednének a nemzet figyelembevételével.²⁰

A közös nemzettudat – a nemzeti identitás politikai és kulturális következményei mellett – legfontosabb feladata, hogy összeköti az egyes egyént egy kiterjedt és *absztrakt* emberi közösséggel. Tehát maga a nemzeti identitás lesz az, ami közösségteremtő funkcióval bír, hiszen ennek köszönhetően az emberek együttműködnek egymással, hogy elérjék közös céljaikat.²¹ Látnunk kell tehát, hogy mind a mai napig a közös nemzettudat, a nemzeti identitás az emberi élet alapvető értéke. Szükséges esetekben előfordulhat, hogy megelőz minden más szűkebb és tágabb csoportozathoz való tartozást, kötődést. Ilyen csoport lehet például a társadalom, párt vagy akár a vallás is. A

nemzetet a területi egység, a közös nyelv, kultúra, értékrend és szokások, a közös mítoszok és történelem, valamint mindezek tudata jellemzi, ahogyan ezt már kifejtettem.

Az állam és a nemzet viszonya

Mielőtt részletesen bemutatnám nemzet és állam viszonyának Mancini szerinti értelmezését, szeretném a két fogalmat tisztázni.

(Az állam) Az állam Max Weber-i definíciója így hangzik: „Államnak nevezzük a politikai intézményes üzemet, ha és amennyiben igazgatási stábjja sikerrel veszi igénybe az erőszak monopóliumát a rend érvényre juttatásában.”²² Mit is jelent ez? A rendezett társadalmakban az egyén, illetve a társadalom valamely részcsoportja által gyakorolt erőszak nem legitim. Egy konfliktus még önmagában nem illegitim, ám törvényes módon nem rendezhető erőszakkal. Az erőszak törvényes gyakorlásának monopóliumával csakis és kizárólag a központi politikai tekintély rendelkezhet vagy pedig azok, akikre átruházza ezen hatalmát. A rendfenntartás eszköztárában az erőszak a legvégső eszköz, amelyet egy erősen központosított, jól körülhatárolt intézmény gyakorolhat, amely nem más, mint maga az állam.

„Az állam a rend fenntartásának szakosodása és összpontosulása. Az »állam« az az intézmény vagy intézmények összessége, amely a rend intézményesítésével foglalkozik (mellette persze egyebekkel is). Ott beszélhetünk államról, ahol a rendfenntartás sajátos egységei – rendőri erők vagy bíróságok – elkülönülnek a társadalom életének többi részétől. Mindez együtt maga az állam.”²³

Nem minden társadalom rendelkezik azonban állammal, így ezekben az esetekben nem merülnek fel a nemzet(iség) problémái, mint például, hogy egybeesik-e az állam határa a nemzet határaival, vagy például hogy az uralkodó nemzetisége egybeesik-e az általa uralt nép nemzetiségével.

Az állam a történelem folyamán három szakaszon haladt át:

- mezőgazdasági termelés előtti korszak, amikor a vadászó-gyűjtögető életmódot folytató közösségek túl kicsik voltak egy állam létrehozásához;
- agrárkorszak, amikor már rendelkeztek állammal a társadalmak, ám formájukban még nagy különbségeket mutattak (például: egyik állam erős, a másik gyenge vagy despotikus berendezkedésű);
- az ipari korszakban pedig az állam létezése elkerülhetetlen volt.

Összefoglalva ezt a három korszakot, Hegel nyomán azt mondhatjuk, hogy kezdetben senkinek sem volt állama, aztán némelyiknek lett, s végül már mindenkinek van.²⁴

(A nemzet) A nemzet fogalmáról és annak meghatározásának nehézségeiről már volt szó az előzőekben. Röviden megismételve tehát elmondhatjuk, hogy manapság egyértelműnek tűnik a nemzetállamok létezése, ám ez nem mindig volt így, amit a történelem maga is bizonyít.

A nemzet és az állam is véletlenszerű, nem pedig univerzális szükségszerűség. Sem a nemzet, sem pedig az állam nem létezik mindig és minden körülmények között, így létezésük nem ugyanaz a jelenség. A nacionalizmus elmélete szerint nemzet és állam egymást kiegészítve létezik, egyik a másik teremtménye, feltétele. Egymás nélkül tökéletlenek lennének és önmagában állva tragédiát jelentenének. Az azonban biztos, hogy külön-külön keletkeztek.²⁵

Pasquale Stanislao Mancini állam- és nemzetfelfogása

Mancini szerint a legfontosabb tény tehát, hogy az emberek közti összes jogi szabályozás alapja a nemzet, nem az állam. Az állam és a nemzet eszméi sok esetben ahelyett, hogy összefonódnának, egybeolvadnának, inkább harcban állnak egymással. Ám a nemzet eszméje a történelem folyamán nem pusztult el, nem szűnt meg létezni, sőt túlélte a harcokat, a változásokat, még önmaga változásait is, és az államok szétesését is.

Ezek alapján láthatjuk tehát, hogy a nemzet mint szükséges dolog és spontán forma van jelen minden állam életében. A nemzeti elvvel való szembezállás, az erővel való visszaélés és az ezt életre keltő politika, a hódítás. Az antik korban ez durván és erőszakosan ment végbe. A középkorban a hódítás segítségül hívja a tulajdon elvét és feudalizmusnak hívja magát, vagy pedig a kereszt árnyékában harcol. Az ipari forradalom idején a civilizáció ideálját propagálja, s magát *civilnek* nevezve megy végbe a hódítás.

Montesquieu szavaival élve: „A háború célja a győzelem, a győzelemé a hódítás, a hódításé a megőrzés.”²⁶ Ennek értelmében azok a személyek, akiket a történelem legnagyobb alakjaiként tartunk számon, valójában a városok és a nemzetek legnagyobb pusztítói voltak.

Mancini számos történelmi példát hoz az ókori Keletről, ahol a határtalan és korlátlan despotizmus volt a jellemző. Megemlíti például nagy Kúrosz perzsa uralkodót, illetve az ókori görögöket, akik szintén a nagy hódítók közé tartoztak, s akiknél a belpolitika is kiterjedt és jól fejlett volt. A vallás, a szabadság és a művészetek mind részei voltak az egyéni tudatnak. E környezet védő árnyékában vette kezdetét a nemzet fejlődése. A görög hódítások célja a különböző leigázott nemzetek egyéforrasztása volt az antik görög kultúrával mind nyelvben, mind szokásokban. Ám ha tovább követjük az események alakulását, tudhatjuk, hogy elég volt ennek az egy embernek, Nagy Sándornak a halála ahhoz, hogy műve a nullával váljék egyenlővé: hiszen a sok különböző nemzet nem élhetett együtt, mind követelték saját

jogaikat, s mikor már nem volt egy erős kéz, aki egybentartotta volna őket, pusztulásnak indult a hatalmas birodalom.

Mancini véleménye szerint a rómaiak sem jártak másként: az általuk meghódított területeken saját jogaikat, szokásaikat és eszméiket hagyták hátra, ám a rengeteg elnyomott nemzet mindezt megbosszulta. A keresztény egyház térnyerése idején a testvériség, szeretet és béke ígését hirdetve elismertette a különböző nemzeteket, azok egyenlőségét és függetlenségét. Egyenesen véteknek titulálta a hódítást.

Az ipar és a kereskedelem szelleme hitt abban, hogy le kell győzni az elnyomót, a monarchia elveinek erőit, és elindított egy másik mintát, a szabadság elvét, mely a nemzetek óhaja és joga. Európa kormányai örültek az új rendszernek, a nemzetek és az államok közötti egyensúlynak, a sok *gyenge* szövetségének az *erős* ellen.

A legnagyobb hódítók tehát, mint V. Károly, XIV. Lajos vagy éppen Napóleon, hatalmas ambíciókkal és erővel rendelkeztek, hogy újabb és újabb területeket hajtsanak igába, s egy nemzet jogai sem voltak szentek számukra, gyászt és szolgaságot hagyva ezáltal maguk mögött.²⁷

A nemzet az egyetlen örök és halhatatlan egyesülési forma az emberek között. Az emberek közötti jog alanya maga a nemzet. Érdekes még megjegyezni, hogy a nemzet és az állam viszonyát nagymértékű egymásrautaltság jellemzi. A mai nemzetállamokat vizsgálva egyértelművé válik azonban, hogy nincs teljes megfelelés az állam- és nemzethatárok között. Homogén nemzetállamnak mindösszesen 15% tekinthető a föld országai közül. Azokban az országokban pedig, ahol magas a lakosság száma, ez még ritkább jelenség. S ha még inkább belemegyünk az állam és a nemzet kapcsolatába, a nemzet értelmezhető úgy, mint az állam részéről alkalmazott technokrata megoldás, mely biztosítja legitimitását és a hatalom gyakorlását.²⁸

A nemzet és az állam viszonyát vizsgálva egyes nézetek szerint tulajdonképpen az állam hozta létre a nemzetet. Ezt azzal bizonyítják, hogy a királyi közigazgatás, adóztatás és mozgósítás a lojalitás és az identitás tudatával ruházta fel a fennhatósága alatt lévő alattvalókat. Ez az álláspont azonban vitatható: „az állam természetesen szükséges feltétele volt a ma ismert nemzeti lojalitások kialakulásának. Működését azonban nagymértékben a királyságról és a népről kialakított korábbi előfeltevések, illetve azon etnikai közösségek jelenléte formálták, amelyek körül az államok kiépültek.”²⁹

A nemzetiségi elv kritikája

A nemzetiségi elvet, mint ahogyan a legtöbb eszmét, számos kritika érte. Tanulmányomban Eötvös József és Anthony D. Smith álláspontját szeretném felhasználni a kritika bemutatására.

A nemzetiséget mint fogalmat elég nehéz meghatározni. Talán az érzelmekhez hasonlítható, hiszen egyiket és másikat is körülményes lenne egyetlen definícióval leírni. Az érzelmekhez hasonlítás nemcsak Eötvösnél jelenik meg, hanem például George Santayanánál is.³⁰ Ő így fogalmaz a nemzeti érzéssel kapcsolatban: „Nemzeti érzésünk hasonlít a nőkhöz való viszonyunkhoz: túl mélyen rejlik erkölcsi lényünkben ahhoz, hogy a tisztesség határain belül megváltoztathassuk, ugyanakkor túl véletlenszerű, hogy egyáltalán érdemes legyen változtatni rajta.”³¹

Azt, hogy a nemzetiség min is alapszik pontosan, sok összetevő határozza meg, mint ahogyan azt már Mancininél is láthattuk. Ő, mint említettük fentebb, az alábbi kategóriákat tekintette meghatározónak: a terület (*regione*), a faj (*razza*), a nyelv (*lingua*), a hagyományok (*costumanze*), a történelem (*storia*), a törvények (*leggi*) és a vallások (*religioni*).³² Eötvös úgy véli, mindezek közül csak a nyelv különbsége maradt fent, illetve a történelmi jog. Hiszen a legtöbb birodalom addig szeretne terjeszkedni, míg a birodalom nyelvét beszélő emberek élnek, s ugyanakkor az államok nem hajlandóak lemondani történelmi jogaikról.³³ Például Lengyelország sosem mondana le ezen jogáról Oroszországgal szemben, vagy Olaszország esetében Savoya tartomány átengedése a franciáknak ezen jog megsértését jelentette.

A nemzetiségi elv legnagyobb hibája abban áll Eötvös szerint, hogy nincs pontosan meghatározva, mit is jelent ez. Az emberek úgy harcolnak ezért az eszméért és annak nevében, hogy valójában nincsenek tisztában azzal, mit is jelent. „Mindenünnen a nemzetiség nagy szava harsog elénk, de mindenki másképp akarja azt érteni; minden nemzetiség követeli jogait, s egy sem jött magával tisztába aziránt, miben álljanak hát e jogok?”³⁴

Eötvös arra vállalkozik, hogy megtalálja a nemzetiségi törekvések közös pontjait. Két jellemzőt talál: „Minden nemzetiségi törekvésnek egy kiindulási pontja, valamennyinek ugyanazon célja van.”

Az első jellemző esetében a kiindulási pont a nemzetiségi elv esetében az, hogy vannak olyan bizonyos népcsoportok, melyek eleve magasabb rendűek, tehetségesebbek, fejtebbvalóak, mint a többi nép. Azok, akik egy ilyen magasabb rendű nemzethez tartoznak, minden biztonnyal dicsőségnek érzik ezt, s büszkék hovatarozásukra. A cél pedig nem lehet más, mint ezt a felsőbbrendűséget érvényre juttatni. Ehhez pedig arra van szükség, hogy a „népben szunnyadó erőket kifejlesztve, felsőbbbsége elismertessék”.

A két közös pont összefoglalva tehát: „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbbségének érzete; a célja: uralkodás.”

Ugyanakkor melyik nemzet lenne az, amelyik bármennyivel is kevesebbnek gondolná magát a többi nemzetnél? Nyilvánvalóan egyik sem, mind-egyik arra törekszik, hogy felsőbbrendű nemzet váljon belőle. Eötvös szavaival: „Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi.”

Felmerül a hazafiság kérdése is, mely Eötvösnél nem más, mint az önzés leple. Annak az önzésnek, mely valamely magasabb hivatás tudata, nagyobb jogokra való igény. Mint ahogyan ezt már a dolgozatom elején is kifejtettem, ennek gyökerei egészen az ókorig visszanyúlnak: a görögök szóhasználatára (idegen és barbár szinonimák) rendkívül jól bizonyítja mindezt.

Azt azonban, hogy egyes nemzetekkel kivételezzünk, rangsort állítsunk fel köztük, vagy éppen hagyjuk, hogy egyik nemzet elnyomója legyen a másikkal (mint ahogyan a történelemben oly sok példa volt erre), ma már nem hagyhatjuk. Ezért a nemzetek között egyenjogúság van.

Eötvös éles kritikát fogalmaz meg a nemzetiségi elvvel kapcsolatban, mely a következő: „szabadság és egyenlőség fogalmai s a nemzeti jogosultság eszméje között valóságos ellentét van”.³⁵ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mintha párhuzamot vonunk a nemzetek és egy adott államon belüli kiváltságos osztály között. Mindkettőnek az az alapja, hogy valamiben ők jobbak, felsőbbrendűbbek, mint a többiek. S mi a céljuk? Természetesen az uralkodás, az, hogy kiváltságokat kapjanak. Ez pedig merőben ellentétes az egyenlőség és szabadság elvével. Nem hiába törölték el tehát a nemesi osztályokat és kiváltságokat, amik bizonyos esetekben örökösödés útján szálltak nemzedékről nemzedékre.

Minek köszönhető ez a párhuzam a nemességi és a nemzetiségi elv között? A kérdésre a választ a történelemben kell keresnünk. Hiszen az „örökölt nemesség nagy részben a külön nemzetiség elvén alapszik”.³⁶ Ennek alapján alakulhatott ki Ázsiában a kasztrendszer, vagy akár egész Európára általánosan elmondható, hogy a nemesség vagy magasabb osztály mindig valamilyen más nemzetiségű embereket tömörítő csoport volt.

A három elv, a szabadság, egyenlőség és a nemzetiség egymáshoz való viszonyát vizsgálva ki lehet jelteni, hogy a nemzetiség eszméje mindig olyan mértékben szorul háttérbe, amilyen mértékben a szabadság és az egyenlőség eszméje kibontakozásnak indul. Továbbá „a nemzetiség érzelme aszerint nyilvánul élénkebben vagy lép háttérbe még ugyanazon államban is, amint bizonyos részeik, vagy lakosságuk bizonyos osztályai a politikai egyenlőségben és szabadságban kevésbé vagy inkább részesülnek”.³⁷ Ez törvényszerűsége a fogalmak együttélésének kortól és országtól független.

De nemcsak Eötvös fogalmazott meg kritikát a nemzetiségi elvvel kapcsolatban. Anthony D. Smith *A nemzetek eredete* című munkájában részletesen foglalkozik a nemzetek kialakulásával. Láthattuk, Pasquale Stanislao Mancini azt mondta, hogy a nemzet egy szükséges és eredeti alany, melyet sosem teremtettek, sosem volt kezdete és sosem lesz vége. A nemzetek egy természetes és szükséges dimenziót teremtenek meg az emberiség történetében, melyben az egyes nemzetek életképessége a szabadságuktól és a függetlenségüktől függ. A nemzet mindig is létezett, még ha csak az emberi tudat szintjén is. A nemzet egy szükséges komponens, melyre az embereknek szükségük van. Smith ezt az álláspontot vitatja: „Ez a nézet nyilvánvalóan tartha-

tatlan.”³⁸ Szerinte ugyanis a nemzetek nem örökkévalóak, hanem nagyon is formálhatóak. Ebben meghatározó szerepet játszanak az emberi cselekedetek is. Olyanok például, mint amikor valaki megváltoztatja a nemzetiségét.

Pasquale Stanislao Mancini hatása az utókorra

Mancini munkássága meghatározó volt nemcsak korában, hanem az utókor számára is.

Már saját korában is ismerték és elismerték őt. Álláspontját és újító nézeteit sokan kritizálták, ám mi sem bizonyítja jobban nagyságát és jelentőségét – a kritikák ellenére –, mint az, hogy az ő nézeteinek hatására helyezték új alapokra a nemzetközi magánjog struktúráját.

Mancini jelentősen hozzájárult kora polgári eljárásainak egységesítéséhez, s jelentős mértékben nyitott a külföldi jogi értékek felé, valamint egyenlőséget hirdetett állampolgár és külföldi polgárok között.³⁹

Jelentős hatással volt az olasz polgári törvénykönyv megalkotására is, ugyanis tagja volt annak a bizottságnak, mely az olasz Ptk. változásait összehangolta. A bizottság munkáját jelentős mértékben segítette egy úgynevezett albizottság, amelynek feladata a bevezető rendeletek megalkotása volt. Az így elkészült új rendeleteket, melyek között szerepelt a nemzetközi magánjog teljes tervezete is, az albizottság 1865. május 26-án a bizottság elé terjesztette, majd azt el is fogadta.

Nemcsak Mancini, hanem az általa képviselt olasz jogi iskola is jelentős hatást gyakorolt és gyakorol mind a mai napig a nemzetközi magánjog kodifikálására.⁴⁰ S végül: Mancini elsődleges jelentősége a nemzet újfajta definíciójának megalkotásában rejlik. Gondolatmenetét sok más területen jeleskedő gondolkodó, író is átvette, úgymint a német Jayme, a japán Nishitani, a francia Halpérin és az olasz nemzetiségű Mannoni.⁴¹

A nemzet fogalmának leírása meglehetősen nehéz feladat. Lényegét megragadni, jól körülhatárolni és leírni Mancininak mégis sikerült. Az ő meghatározását többen is felhasználták. Lássunk két nemzet(iség)-meghatározást, melyben felfedezhetjük az ő hatását:

Két személy csakis – és csakis – abban az esetben tartozhat ugyanazon nemzethez, ha közös kultúrán osztozik, amennyiben kultúrán gondolatok, jelek, gondolattársítások, viselkedési és kommunikációs minták rendszerét értjük.

*Két személy csak az esetben tartozhat ugyanazon nemzethez, amennyiben – és csakis akkor – ugyanahhoz a nemzethez tartozónak ismeri el a másikat. Más szóval: a nemzet teszi az embert.*⁴²

Pasquale Stanislao Mancini sokoldalú gondolkodó, jogász és politikus volt. Nemcsak a jog területén, de a politikatudomány területén is maradandót alkotott.

Jegyzetek

- ¹ MÁDL Ferenc – VÉKÁS Lajos: *Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997, 60. p.
- ² *Uo.*, 61. p.
- ³ ROZSNYAI Ervin: Giambattista Vico, In: VICO, Giambattista: *Új tudomány*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 24. p.
- ⁴ Giovanni Battista „Giambattista” Vico, 1668. június 23-án Nápolyban született olasz történész és jogtudós, aki elsősorban a civilizációk fel- és letűnésével foglalkozott. 1744. január 23-án Nápolyban hunyt el.
- ⁵ Giuseppe Mazzini 1805. június 22-én Genovában született olasz forradalmár, író, az olasz nemzeti egység egyik atyja. 1872. március 10-én halt meg Pisában.
- ⁶ GELLNER, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 17. p.
- ⁷ MANCINI, Pasquale Stanislao: *Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti. Prelezione al corso diritto internazionale e marittimo*, Torino, 1851, 9. p., <<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k95897f.r=mancini.langEN>> (letöltve: 2014. 01. 03.).
- ⁸ *Uo.*, 15. p.
- ⁹ *Uo.*, 30. p.
- ¹⁰ KISS Paszkál *Nemzetek: megélt valóság és/vagy politikai konstrukció pszichológiája*, In: SZEGEDY-MASZÁK Mihály (főszerk.): *Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, Napkút Kiadó, Budapest, 2010, 363. p.
- ¹¹ MANCINI: *i.m.*, 33. p.
- ¹² Carl von Linné Råshultban született 1707. május 23-án és Hammarbyben halt meg 1778. január 10-én. Svéd természettudós, orvos és botanikus.
- ¹³ MANCINI: *i.m.*, 37. p.
- ¹⁴ MAITZ Péter: *A nyelvi nacionalizmus a dualizmus kori Magyarországon. Egy nyelvi ideológia eleme*, <<http://www.c3.hu/~magyarnyelv/06-3/maitz.pdf>> (letöltve: 2014. 01. 03.).
- ¹⁵ S. VARGA Pál: *Nyelvőben él a nemzet? A 18–19. századi nyelvnemzet-koncepciók néhány tanulsága*, In: SZEGEDY-MASZÁK (főszerk.): *i.m.*, 251. p.
- ¹⁶ *Uo.*, 252. p.
- ¹⁷ MANCINI: *i.m.*, 38. p.
- ¹⁸ *Uo.*, 39. p.
- ¹⁹ KISS: *i.m.*, 360. p.
- ²⁰ *Uo.*, 361. p.
- ²¹ *Uo.*, 367. p.
- ²² BAYER József: *A politikatudomány alapjai*, Napvilág Kiadó, Budapest, 1999, 66. p.
- ²³ GELLNER: *i.m.*, 14. p.
- ²⁴ *Uo.*, 16. p.
- ²⁵ *Uo.*, 17. p.
- ²⁶ MANCINI: *i.m.*, 52. p.
- ²⁷ *Uo.*, 58. p.
- ²⁸ KISS: *i.m.*, 360. p.

- ²⁹ SMITH, Anthony: *A nemzetek eredete*, <http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf664.pdf> (letöltve: 2014. 01. 02.).
- ³⁰ Amerikai filozófus, író, költő, esszéista volt, a pragmatizmus kiemelkedő képviselője. 1863. december 16-án született és 1952. szeptember 26-án hunyt el.
- ³¹ Idézi GELLNER: *i.m.*, 9. p.
- ³² MANCINI: *i.m.*, 31. p.
- ³³ EÖTVÖS József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*, I. kötet, <<http://mek.oszk.hu/06600/06619/html/01.htm#11>> (letöltve: 2014. 01. 02.).
- ³⁴ *Uo.*
- ³⁵ *Uo.*
- ³⁶ *Uo.*
- ³⁷ *Uo.*
- ³⁸ SMITH: *i.m.*, 207. p.
- ³⁹ TONOLO, Sara: *L'Italia e il resto del mondo nel pensiero di Pasquale Stanislao Mancini*, *Revistas UC3M*, 2011, Vol. 3, No. 2, 190. p., <<http://e-revistas.uc3m.es/index.php/CDT/article/view/1331/553>> (letöltve: 2013. 04. 09.).
- ⁴⁰ *Uo.*, 180. p.
- ⁴¹ VIDARI, Gian Savino Pene: *La prolusione di P. S. Mancini all'Università di Torino*, <<http://www.giappichelli.it/stralcio/3481469.pdf>> (letöltve: 2014. 01. 02.).
- ⁴² GELLNER: *i.m.*, 18. p.